

ԳԵՈՐԳՅԱՆ ՔԱԶԻԿ

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(«ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ» խորագիրը կրող ավարտական շաբաթուրթյան 3-րդ գլուխը):

Սայաթ-Նովայի մասին կենսագրական քիչ տեղեկություններ կան: Մահվանից հետո, կես դարուց ավելի նրա անունը և ստեղծագործությունը մնում են անհայտության մեջ: Միայն 1852 թվին էր, որ հմուտ բանասեր Գեորգ Հախվերդյանը¹, զբաղվելով գուսանների երգերի հավաքման գործով, գտնում է Սայաթ-Նովայի երգերի դավթարը և զրան մի ընդարձակ կենսագրական ու Թբիլիսիի բարբառի ուսումնասիրություն կցելով հրատարակում նույն թվին, այսպիսով կորստից փրկելով մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգությունը:

Հախվերդյանի գրած կենսագրական նյութերը վերցված են հենց իր՝ Սայաթ-Նովայի կենսագրական բնույթ կրող բանաստեղծություններից և ժամանակակիցների ավանդախառն պատմություններից: Բայց չնայած դրան, նրա կազմած կենսագրությունը միակ և գլխավոր աղբյուրն է բանասերների համար:

«Հախվերդյանի յիստմ տարի առաջ (XVIII դարի տկիզներին),— գրում է Հախվերդյանն իր գրքի առաջաբանում,— մէկ խեղճ անշնան հայ գալիս է Հալէբից, երևի բախտ որսալով՝ Վրաստան, ու բնակվում է Թիֆլիզ քաղաքում, որտեղ պսակվում է մի հավի-

բարցի աղջկան վրայ: Սերանց ըլում է տղայ որին տալիս են Արուսին (Հարություն) անունը»²:

Սայաթ-Նովայի ծննդավայրը Թբիլիսին է, այդ մասին բանաստեղծն իր աղբյուրեջաներին մի խաղում հետևյալն է ասում.

«Սայաթ-Նովու վաթանիցն հարց կուտան.
Մեկը կոսե Հինդն է, մեկը Համադան...
Վաթանըս Թիֆլիսն է սամթը՝ Վրաստան,
Մերես հավաբարցի, հերես հալաբու»³:

Ո՛ր թվին է ծնվել Սայաթ-Նովան:

Այդ հարցը երկար ժամանակ վիճարկվել է: Ոմանք այն համարել են 1722, ուրիշները՝ 1712, և դեռ ուրիշները՝ 1718 թվականները: Հարցը լուծել է ֆիլոլոգիական գիտությունների թեկնածու Մ. Հասրաթյանը: Նա վերծանել է բանաստեղծի որդի Օհանի կողմից աղավաղված 2-րդ (ՄԳ) թեքնիս խաղը, որի առաջին տան երկրորդ տողը՝ «Հասա րաե, հասա ջե, հասա սե...», ծածկագրված է եղել այդ երգը գրելու տարին:

2. Գ. Հախվերդյան, «Գուսանք», Մոսկվա, 1852 թ., էջ 2 (առաջաբան):

3. Սայաթ-Նովան իր ծնողների մասին տեղեկություն է տալիս նաև 1766 թվին Կախի բարձնաստրայում գրած իր կրոնական մի ժողովածուի հիշատակագրության մեջ, որտեղ նա ասում է. «Ով ընթերցող, հիշեա զգծող գրոյս մեղապարտ Ստեփանոս քահանայս, որ Սայաթ-Նովա կոչն և հայրն իմ մահոսի Կարապետ և մայրն իմ Սառա»:

1. Առաջին հրատարակության մեջ՝ Ախվերդյանց (հավանաբար սուսերեն արտասանությամբ):

Բնագրում եղել է ոչ թե՛ «Հասա Բաբ, Հասա սե», այլ՝ «Հասա Բա Է, Հասա Չա Մա, Հասա սե»⁴, այսինքն ՌԶՄԷ (1757) թվականին. և որովհետև նախավերջին տողում ասում է՝ «Սայաթ-Նովա տարիդ էլավ քառասուն», ապա այդ նշանակում է՝ որ 1757 թվին Սայաթ-Նովան քառասուն տարեկան էր, ուստի և 1757—40=1717 թիվը պետք է ընդունել որպես երգչի ծննդյան թիվ⁵:

Փոքր հասակից Սայաթ-Նովայի ծնողներն ուղարկում են ջուլհակի մոտ՝ արհեստ սովորելու: Շուտով նա այնքան է կատարելագործում իր արհեստը, որ նույնիսկ մի մեքենա է հնարում, որով կտավը փողոցում հինելու փոխարեն, հինում և գործում է տանը⁶: Զգալով իր մեջ բանաստեղծական շնորհք, Սայաթ-Նովան կտավ գործելու հետ միաժամանակ հորինում է երգեր և «Սուրբ Կարապետի կարողութենով» սովորում նվագել՝ քյամանչի, շոնգուրի և ամբուրի վրա: «Վերջն,— գրում է Հախվերդյանը,— մքուքն փոխած քամանչի վրայ, սրա շատ բան տեսնիլն խոստանալով՝ համարձակ դուռ է եկել մեկդան, որտեղ իր աշուղական հուշակավոր Սայաթ-Նովա անունով մոռացնել է տրեւ ջուլհակ Արուսիանին»⁷:

Սրանք են մեր ունեցած որոշակի տեղեկությունները Սայաթ-Նովայի մանկության և պատանեկության տարիների մասին: Այնուհետև, թե ջուլհակ Արուսիան ե՞րբ դարձավ «Սայաթ-Նովա», որտե՞ղ ստացավ իր կրթությունը, ո՞րքան տեղեց նրա ուսման ընթացքը, ի՞նչ գործով զբաղվեց մինչև 1744 թիվը՝ մինչև Հերակ II-ի պալատական երգիչ դառնալը, հայտնի չէ: Կան միայն եմթաղություններ՝ հիմնված երգչի այս կամ այն ինքնակենսագրական բնույթ կրող բանաստեղծությունների վրա:

4. Վերջինս ունի բանաստեղծը բերել է հանդակապ տողերի բոլոր թեզնիսի բառերի լրացման համար՝ «Հասա սե»:

5. Մանրամասնություններ տե՛ս ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», սերիա Ա, № 3, 1943 թ., Մ. Հասարկյան, «Սայաթ-Նովայի հայերեն մի բանի խաղերի մասին»:

6. Որ իրոք Սայաթ-Նովան փոքր հասակից եղել է արհեստավոր, այդ հաստատվում է նաև երգչի աղբյուրներին գրած մի ոտանավորով, որտեղ նա ասում է.

«Երբ տասներկու տարիս լրացավ, հանձնեցին ինձ վարպետի...

Տասնըջորս տարիս լրացավ, վարպետին հասցրի խալաթ»:

7. Հախվերդյան, «Գուսանք», էջ է. (առաջաբան):

Ի՞նչ կրթություն է ունեցել Սայաթ-Նովան: Այս հարցին վերաբերյալ սայաթնովագետներից ոմանք այն կարծիքն են հայտնել, թե նա ինքնուս կիսագրագետ է եղել, վրացերեն գրագիտության մեջ ավելի հմուտ քան հայերենի:

Այդպիսի կարծիք մեր երգչի գրագիտության աստիճանի մասին՝ միանգամայն սխալ է և չի համապատասխանում բանաստեղծի ստեղծագործության մեջ արտահայտված մտավոր մեծ պաշարին ու գիտությունը: Մանահնում, թե մի այլ տեղ, հայտնի չէ, Սայաթ-Նովան ստացել է հիմնավոր կրթություն: Իմացել է վարժ գրաբար (այդ երևում է Կախի քարվանսարայում նրա ձեռքով գրած կրոնական ժողովածուից): Տիրապետել է հայերենին, աղբյուրներին և պարսկերենին, ոչ միայն խոսելուն, այլև գրել-կարդալուն: Մանոթ է հայ մատենագրությանը: Գիտի և, օ, ֆ տառերի գործածության ժամանակաշրջանը⁸, որ դժվար թե իմանար կիսագրագետ «ջուլհակ Արուսիանը»: Մանոթ է և հունական փիլիսոփայությանը: Խոսելով իր ստեղծագործության արժեքի մասին, Սայաթ-Նովան իր հայերեն խաղերից մեկում ասում է.

«Կանց յոթն իմաստնասիրացն շատ է էս քու Սալաթնովու բանքիբըն մեմեկ»:

Նա գիտեր նվրոպայի և եվրոպական ժողովուրդների մասին: Ուներ նախ Դոնյայի, այսինքն նոր աշխարհի՝ Ամերիկայի լուրը: Սայաթ-Նովան իրազեկ էր նաև ժամանակաշրջանի առաջադեմ գիտությունը, օրինակ՝ նրան հայտնի էր, որ երկրագնդի երեք մասը ջուր է, մի մասը՝ ցամաք:

«Մեռնիմ արթար քարամաթիթ, կինքում մենակ ինձ մի թող.

Նկ, աշխարհը մի բաժանի՝ յիրիք ջուր է, մեկը՝ հող»⁹:

ասում է բանաստեղծը իր աղբյուրներին մի խաղում, դիմելով սիրուհուն:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ հայ երգչի հանճարեղ վարպետը եղել է ժամանակի ամենակրթված մարդկանցից մեկը, ծանոթ էր իր ժողովրդի անցյալին ու կուլտուրային:

8. Այդ մասին տե՛ս Մ. Հասարկյանի «Հոգվածը ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագրում», էջ 37:

9. Մեջ բերվող բոլոր վրացերեն և աղբյուրներին բանաստեղծությունները տրվում են 1945 թվին նրանում ՀայկաՌհաթի կողմից հրատարակված «Սայաթ-Նովա» ժողովածուից, որի վրացերեն և աղբյուրներին երգերը հայերենի է թարգմանել Մ. Հասարկյանը:

Ինչպես վերևում ասվեց, Սալաթ-Նովայի կյանքի մասին, նրա ջուհակ դառնալուց հետո մինչև Հերակլ II-ի պալատական երգիչ դառնալը, տեղեկություններ չկան: Ընթացողում է, որ այդ անձանքի ժամանակաշրջանում նա ճանապարհորդել է զանազան երկրներ, եղել է ճան Հնդկաստանում:

«Ճասն և յոթ տարիս լրացավ դեռ չէի ես դաստան»,

Տասն ինը տարիս լրացավ, տեսա Հարաշու Հնդստան»:

Այս և նման մի քանի բանաստեղծություններից ելնելով, սալաթնովագետներից մի քանիսը նրա Հնդկաստան գնալը կապում են Նադիր-Շահի Հնդկական արշավանքի հետ:

Հայտնի է, որ Նադիր-Շահը 1735 թվին իր իսկ սկսած պարսկա-թյուրքական պատերազմում հաղթող դուրս գալով, Մուղանի դաշտավայրում շահ հռչակվեց և երկու տարի անց՝ 1738 թվին արշավանք կատարեց դեպի Հնդկաստան՝ Մեծ Մողոլի դեմ:

Նադիր-Շահը Հնդկաստան արշավելիս, իր հետ տանում էր երգիչ-երաժիշտների մի մեծ խումբ: Ընթացողում է, որ այդ խմբի մեջ եղել է և Սալաթ-Նովան: Իսկ թե ի՞նչպես է նա ընկել Նադիրի երաժշտախմբի մեջ, դրան ունեին իրենց պատասխանը նրա Հնդկաստան կատարած ճանապարհորդության խնդրի պաշտպանները, որոնց գլխավորն էր Սալա Օգանեզաշվիլին¹⁰:

Օգտվելով Արբաճամ Կրետացու պատմությունից (Կրետացին պատմում է, որ 1725 թվին Մուղանի դաշտավայրում Նադիր-Շահի կողմից կազմակերպված Բայրամի տոնին մասնակցում էին 22 մեծ ու փոքր գուսաններ¹¹) Սալա Օգանեզաշվիլին պնդում էր, որ Նադիր-Շահը Կովկասից Պարսկաստան վերադառնալիս, իր հետ տարել է սաղանդարներ, որոնց թվում և Սալաթ-Նովային:

Այնուհետև ենթադրվում էր, քանի որ Նադիր-Շահի Հնդկական արշավանքին մասնակցում էր Վրաստանից հավաքագրված զորք, ինչպես և վրաց արքայազն Հերակլը, Խատի և Սալաթ-Նովան կարող էր հենց սրանց հետ գնալ և որպես նվագաժող մասնակցել Նադիր-Շահի դեպի Հնդկաստան կատարվող արշավանքին:

10. Տե՛ս նրա հոդվածը «Մարտակոչ»-ում, 1926 թ., № 106:

11. «Արբաճամ Կրետացու» Պատմություն անցիցն իրոց և Նադիր Շահին Պարսից»,- Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 50:

Սալա Օգանեզաշվիլու և մյուսների ենթադրությունները՝ Սալաթ-Նովայի Հնդկաստան գնալու մասին, ժամանակին հերքել են հայտնի սալաթնովագետներ՝ Գեորգ Ասատուրը¹² և Գարեգին Լևոնյանը¹³: Այս վերջինս իր գրքի առաջաբանում հերքելով Սալա Օգանեզաշվիլու և մյուսների կարծիքները, միաժամանակ ընկնում է երկմտության մեջ, նոր հայտնաբերված նյութի՝ «Թամբուրի Արուսի» (կամ Քյուշուկ Արուսի) օրագրի մասին Փարիզում Արմենակ Սաղաթյանի 1929 թվին «Անահիտ» հանդեսի Ա. տետրակում Նոր-Ջուլայի մասին գրած հոդվածի ծանոթագրության պատճառով (էջ 63), որի բովանդակությունը հետևյալն է.

«Թամբուրի նվագող հայ մը, Թամպուրի Արուսին, որ Նադիր-Շահի ծառայության մեջ էր և անոր հետևեցավ իր Հնդկաստան մղած պատերազմներու մեջ, օրագրություն մը ձգած է, ուր կուտա այդ Շահին վերաբերող, իրականեն առնված, հատկանշական մանրամասնություններ... Այս հետաքրքրաշարժ օրագրությունը, հայ տառերով, բայց թյուրք լեզվով գրված, հրատարակված է Վենետիկ, 1800-ին: Յաղուր Արթին փաշա անոր ֆրանսերեն թարգմանությունը տվավ «Bulletin de l'Institut Egyptien»-ի մեջ և առանձին հրատարակությամբ»:

Ահա այս ծանոթության մեջ գտնվող մի քանի բառեր՝ «Արուսինը», «Թամբուրը», «հայ տառերով» և «թյուրք լեզվով գրված» գրությունը գայթակղության քար են դառնում սալաթնովագետների համար, և նրանք առանց Թամբուրի Արուսիի օրագրության տեքստը կարդալու, ենթադրում են, որ օրագրությունը գրողը՝ Թամբուրի Արուսինը, նույն ինքն ամբուրաչի (Գ. Հախվերդյան) Սալաթ-Նովան է՝ «ջուհակ Արուսինը»:

Ո՞վ է Նադիր-Շահի երաժշտախմբի հետ Հնդկաստան գնացող Թամբուրի կամ Քյուշուկ Արուսինը, իրոք այս Արուսինը մեր մեծ բանաստեղծ Սալաթ-Նովան է, թե՞ մի ուրիշ հայ երաժիշտ, զուգահեռությամբ Արուսին անունով: Այս հարցին պատասխանը մենք գտնում ենք Հայկական ՍՍՏԻ Ժողովուրդական կից Պետական ձեռագրատան 1941 թվին հրատարակած «Գիտական նյութերի ժողովածու»ի № 1-ում Քյուշուկ Արուսինի «Պատմություն Թահմազ Դուլու» օրագրության մեջ:

12. «Ես. Հայաստան», 1926 թ., № 87, Գ. Ասատուր, «Ա-ի հարցը»:

13. Գ. Լևոնյան, Սալաթ-Նովա, Հայկահայրատ, 1931 թ., էջ 24:

«Հազար հարյուր քառասուն ութը թվին»¹⁴ (սկսում է իր օրագրությունը Քյուչուկ Արուսթիանը) ախոռապետությունից բարձրացած Մուստաֆա փաշայի և դեսպան Ավտիլ Զեքի փաշան հետ մեկնեցին դեպի Իրան։

Ութը ամսում հասանք Իրան։ Այն ժամանակ Իրանի Շահը Թահմազ-Ղուլին էր։ Սպահան հասանք, բայց Թահմազ-Ղուլին այնտեղ չէր, գնացել էր Ղանդահարը պաշարել էր»։

Այնուհետև շարունակելով իրենց ճանապարհորդությունը, նրանք շուտով հասնում են Ղանդահար։ Այստեղ թյուրքական դեսպանները մի քանի օր Նադիր-Շահի մոտ մնալուց հետո, վերջացնում են իրենց գործը և հետ վերադառնում։ Իսկ Քյուչուկ Արուսթիանը մնում է Նադիր-Շահի մոտ. «Մենք, — ասում է նա, — մնացինք Թահմազ-Ղուլիի մոտ։ Մեզ նվազածունների մեջ տեղ տվեցին»¹⁵։

Ղանդահարը գրավելուց հետո, Նադիր-Շահը գրավում է Քարուլը և սկսում Հնդկական արշավանքը։ Արշավանքի ամբողջ ընթացքում զորքի հետ է լինում Քյուչուկ Արուսթիանը, որը և մանրամասն նկարագրում է այդ արշավանքը, մի քանի տեղ էլ իր մասին է փոստում, միշտ էլ իրեն անվանելով Թամբուրի (կրտսեր) Արուսթին։ Հիշում է նաև ճիհանապատ (Դելհի) քաղաքում Նադիր-Շահի կազմակերպած հանդեսի մասին, որտեղ ինքն էլ մյուս նվազածունների հետ սազ է նվագել։

Հնդկական արշավանքը վերջացնելուց հետո, Նադիր-Շահը վերադառնում է Պարսկաստան։ Նա Հերաթ քաղաքում սարքավորել է Տալիս Թավուզի (սիրամազգի) թախտը, (որի մանրամասն նկարագրությունն է բերում է Թամբուրի Արուսթիանը), որից հետո արձակում է նվազածուններին։ Այդ մասին Թամբուրի Արուսթիանը գրում է. «Այս Հերաթ քաղաքում էլ մեզ ծառայությունից ազատեց։ Մեզ համար գրություն տվեց և մենք ճանապարհ ընկանք դեպի Պոլիս»։

Սրանք են այն բոլոր տեղեկությունները, որ հայտնում է իր մասին Թամբուրի Արուսթիանը։

Նրա օրագրությունից պարզվում է, որ նա

14. 1148 թվին ըստ հիշառյալ թվականի է, որը հավասար է փրկչական 1735 թվին։

15. Քյուչուկ Արուսթիան այս խոսքերից երևում է, որ Նադիր-Շահին, Հնդկական արշավանքի ընթացքում, ուղեկցում էր նվազածունների մի խումբ, բայց թե այդ խմբի մեջ անդրկովկասյան նվազածուներ կային, թե ոչ, այդ մասին ոչինչ չի ասում Թամբուրի Արուսթիանը։

Թյուրքիայից (Թերևս Պոլսից) էր եկել Նադիր-Շահի մոտ, նախքան այս վերջինին Հնդկական արշավանքի սկսելը և Պոլիս վերադարձավ արշավանքից հետո, այն էլ Նադիր-Շահի հատուկ գրությամբ։

Ինչ առնչություն ունեն Թամբուրի Արուսթիանը Սուլթանի դեսպանի հետ, ինչ նպատակով էր եկել Նադիր-Շահի մոտ և ինչու՞ մնաց նրա մոտ որպես նվազածու, այդ հարցերի պատասխանը մենք չենք գտնում նրա օրագրում։ Բայց դատելով այն բանից, որ նա Թյուրքիայից որպես նվազածու միայնակ չի եկել (նա իր մասին միշտ հոգնակի թվով է խոսում), այլև նրա հետ եկել են ուրիշ նվազածուներ, ենթադրում ենք, որ ինքը՝ Նադիր-Շահն է նրանց հրավիրել Թյուրքիայից իր մոտ ծառայության, կամ, ավելի շուտ, ուղղակի որպես Սուլթանի դեսպանի նվազածուներ, ուղեկցում են դեսպանին Պարսկաստան, այնուհետև Նադիրի հրավերով մտնում նրա նվազախմբի մեջ։

Որ Թամբուրի Արուսթիանը և մեր մեծ բանաստեղծ Արուսթին-Սալաթ-Նովան միևնույն անձնավորությունը չեն, այդ ապացուցվում է վերոհիշյալ օրագրության և բանաստեղծի կենսագրության մեջ գտնվող հետևյալ փաստերով։

1. Ամբողջ օրագրում ոչ մի տեղ հիշատակություն չկա ոչ Վրաստանի, ոչ էլ վրացական արքայազն Հերակլի մասին¹⁶, մինչդեռ հայտնի է, որ Հերակլը մասնակցել է Նադիր-Շահի Հնդկական արշավանքներին։ Եթե օրագրություն գրողը Սալաթ-Նովան լիներ, անպայման պետք է շատ ու քիչ հիշեր այդ մասին, որովհետև Վրաստանը նրա հայրենիքն է, այնտեղ էր անցկացրել իր մանկությունն ու պատանեկությունը մինչև իրեն վերագրվող ճանապարհորդությունները։

2. Թամբուրի Արուսթիանը թյուրքացի է (թերևս պոլսեցի)։ այդ երևում է նրանից, որ՝ ա) նա մեծ գովասանքով և ջերմեամբ դուրսից է խոսում օսմանյան կառավարության մասին¹⁷, բ) ծանոթ է Թյուրքիայի առևտրական քաղաքներին, ինչպես և այդ քաղաքների գործվածքներին և այլ ապրանքների արտադրությանը¹⁸, գ) գիտի ամեն-

16. Միայն մի տեղ Թամբուրի Արուսթիանը, խոսելով Նադիր-Շահի կողմից Ղանդահարը գրավելու մասին, պատմում է Ղանդահարում կատարված մի ոճրագործության մասին, թե ինչպես աղվանական խան Միրվելը սպանել է տալիս վրացական խանին (Գորգին խանին) (դեպքը տեղի է ունեցել 1722 թվին)։

17. «Գիտական նյութերի ժողովածու», էջ 102—103։

18. Նույն տեղը, էջ 101։

նայն մանրամասնությունն Կոստանդնուպոլսի թաղերի և շրջակա քաղաքների տեղադրման և աշխարհագրական դիրքերի մասին: Հաճախ, նկարագրելով Նադիր-Շահի զորքերի տեղաշարժերը, իր խոսքը հասկանալի դարձնելու համար, օրինակներ է բերում Կոստանդնուպոլսի թաղերի հեռավորությունները միմյանցից և շրջակա քաղաքների դիրքերը միմյանց հանդեպ¹⁹:

Այդ բանը, այսինքն այստեղ հիշված Թամուրի Արուսիկի քաջատեղյակությունը թյուրքական պետության և մանավանդ նրա մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի մասին, մենք չենք տեսնում Արուսիկ-Սայաթ-Նովայի մոտ: Սայաթ-Նովան ոչ միայն չգիտի ամենայն մանրամասնություններ թյուրքական պետության և նրա մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի մասին, այլև խոսելով Մերձավոր Արևելքի և այլ երկրների նշանավոր քաղաքների մասին, ոչ մի տեղ չի հիշում Կոստանդնուպոլսի անունը:

3. Այնպիսի հմուտ սայաթնովագետ, ինչպիսին էր Գ. Հախվերդյանը, իր ձեռքի տակ ունենալով Քյուլուկ Արուսիկի պատմության ֆրանսերեն թարգմանությունը, որից նա վերցրել է ԻԱ խաղի մեջ հիշվող Թավուզի թախտի նկարագրությունը²⁰, ոչ մի կապ չի տեսնում պատմությունը գրող Թամուրի Արուսիկի և երգիչ բանաստեղծ, նույնպես Թամուրի Արուսիկի (Սայաթ-Նովայի) միջև:

4. Թամուրի Արուսիկի հայերեն տառերով և թյուրքերեն լեզվով գրած գրությունը բոլորովին էլ զարմանալի չափի թվա սայաթնովագետների համար, երբ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Սայաթ-Նովայից առաջ և հետո էլ հայ գուսանների մեծ մասը հայերեն իմանալով հանդերձ, հորինել և երգել են թյուրքերեն լեզվով, իսկ եթե ցանկացել են իրենց երգերը գրի առնել, օգտագործել են կամ օգտագործել են տվել (եթե իրենք գրագետ չեն եղել) հայատառ թյուրքերենը: Դրան որպես օրինակ՝ կարող են ծառայել բացի Սայաթ-Նովայից և Թամուրի Արուսիկից, գուսաններ՝ Թուշարը (1760—1840 թ. թ.), Քեշիշ օղլին (1804—... թ. թ.), Նիտալին և ուրիշները:

5. Եվ վերջապես, քանի որ Սայաթ-Նովան ծնվել է 1717 թվին, ապա 1738 թվին նա չէր կարող մասնակցել Նադիր-Շահի արշավանքներին, ուստի և չէր էլ կարող որևէ օրագրություն գրել, որովհետև 1738 թվին նա կլինեի ոչ թե ըստ իր աղբյուրների ինքնակենսագրական բանաստեղծության՝

19 տարեկան, այլ քսանմեկ տարեկան: Ուրեմն, Թամուրի Արուսիկը և բանաստեղծ Արուսիկ Սայաթ-Նովան տարբեր անձնավորություններ են և որևէ առնչություն չունեն իրար հետ:

Իսկ ինչ վերաբերվում է Սայաթ-Նովայի ընդհանրապես օտար երկրներ ճանապարհորդություն կատարելու խնդրին, այդ մինչև հիմա էլ մնացել է անլուծելի²¹:

Վրաց Հերակլ արքայազնը Հեղակահան արշավանքից հետո վերադառնում է Վրաստան 1744 թվին, բարձրանում Քարթլի-նիայի գահ: Այդ թվականին կամ դրանից քիչ հետո Սայաթ-Նովան մտնում է Հերակլ թագավորի արքունիքի երաժշտանոցը և դառնում նրա երգիչ-երաժիշտը: Այդ մասին վկայում է դպիր Իոնե խելաշվիլու տեսակցությունը Սայաթ-Նովայի հետ նկարագրող մի հատված, որը պահպանվել է վրաց իվանե արքայազնի «Կալամասսա» գրքում: Ըստ այդ հատվածի, Սայաթ-Նովան իր անցած օրերի մասին հետևյալն է պատմել.

«Ես գիտեի սաղ նվագել, սրա հետ միասին պարսկական եղանակներին վրացերեն երգեր հարմարեցրի, ինչպիսի բան դեռ ոչ ոք չէր արել: Երբ Իրակե թագավորը ուղեց մեջլիս սարքել և երաժիշտներիս այնտեղ տարան, ես այն ժամանակ պարսկական եղանակներով վրացերեն երգեցի: Թագապորին շատ դուր եկավ և խալաթ էլ շնորհեց: Դրանից հետո շատերը երգեցին ինձ նմանվելով: Ես ամենքի մոտ լավ էի ընդունված, ոչ միայն իմ երգով, այլև կատակներով և այլ աշխարհային գործերով...»²²,

Թե երբ է վերջանում Սայաթ-Նովայի բանաստեղծական և երաժշտական գործունեությունը Վրաստանի թագավորի պալատում՝ հայտնի չէ: Այդ մասին հայ և վրացի բանաստեղծները տարբեր կարծիքներ են հայտնում: Ամենահավանականը Գեորգ Ասատուրինն է: Նա իր մի հոդվածում²³ խոսելով պալատում Սայաթ-Նովայի բանաստեղծական գործունեության մասին, այն համարում է մինչև 1759 թվականը, ելնելով այն բանից, որ այդ թվականը բանաստեղծի երգերի տակ նշված ամենավերջին թվականն է. և այդ շրջանի երգերում է, որ նա դիմում է Հերակլ թագավորին՝ իրեն պալատից չհեռացնելու համար:

21. Դատելով նրա բանաստեղծություններից և Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների լեզուներին բաշտորագրություն, պետք է եզրակացնել, որ Սայաթ-Նովան ճանապարհորդել է այդ երկրներում:

22. Տե՛ս «Դրական թերթ», 1936 թ., № 3 (115):

23. Տե՛ս «Նոր ուղի», ամսագիր, 1930 թ., № 4—5:

19. Նույն տեղը, էջ 108—109:

20. Հախվերդյան, «Դղասանք», էջ 103:

Սալաթ-Նովայի համար նեղ է եղել պալատական միջավայրը, թեպետ նա խորը դպացումներով էր կապված Հերակլ թագավորին, որին նա անվանում էր «էն գլխեն իմաստուն» և իր «հոգևոր ծնողը», սակայն ամեն քայլափոխում զգացվում էր այն խորը հակասությունը, որ կար աշխատավոր ժողովրդի ծոցից դուրս եկած երգչի և անձնապատան արխատկրատիայի միջև:

Նա ատելով ազնվական դասի մեջ բույլ դրած կեղծիքը, անարդարությունն ու դավադրական հոգին, հաճախ է ըմբոստացել ու ընդհարվել պալատական բարձրաստիճան անձանց հետ և իր հոգեկան ցասումն արտահայտել իր բանաստեղծությունների մեջ: Այսպես օրինակ՝ բանաստեղծի վրացերեն խաղերից մեկի՝ «Աստղալուսով ծովն ինչպես կու գամքի...» ծանոթագրության մեջ երգչի որդի Օհանը գրել է. «Այս թեքնիստվ հորինածը, այսպես առած՝ հայհոյանք է: Սալաթ-Նովան թելավում կռվել է... Վախտանգ արքայազնի հետ, իբրև անզգույշ մարդ, այնտեղ և ասել է արքայազնին այս ոտանավորը 1751 թվին»²⁴:

Մի այլ երգի ծանոթագրության մեջ (ծանոթագրությունների վերջում են Օհանի 1823 թվին կազմած, իր հոր երգերի տետրակից) Օհանը գրել է. «Այս կծու խաղը նրա[նց] համար է ասել, որոնք ի ծնե շար են և վատ, որ երկու այնպիսի մարդ կան, որոնց հայրը սխտոր է, իսկ մայրը սոխ, իսկ իրենք իրենց անվանում են անանաս: Սըրնումս դարդ ու ցավ շատ է, սակայն լեղուս չի պտտում ասելու»²⁵:

Բանաստեղծի երգերից և իր որդի Օհանի ծանոթագրություններից երևում է, որ պալատականներն օգտվելով Սալաթ-Նովայի սոցիալական ցածր դիրքից, նրա դեմ ինտրիգներ են սարքել, զրպարտել են նրան և զանազան դրախտություններով զանգատվել թագավորին, որը և ծանր է անդրադարձել ճշմարտանք և արդարությունը պաշտպանող բանաստեղծի վրա:

Երգչի հարաբերությունը պալատական միջավայրի և ազնվականության շրջապատի հետ, հետզհետե էլ ավելի է բարդացել այն սիրային հարաբերության պատճառով, որ առաջացել էր Սալաթ-Նովայի և Հերակլ II-ի քրոջ՝ Աննայի միջև²⁶:

Սալաթ-Նովան սիրել է թագավորի քրոջն ու սիրվել նրա կողմից: Այդ բանը խիստ

թշնամական վերաբերմունք է առաջացրել ազնվականության կողմից դեպի բանաստեղծը: Նրանք անհանդուրժելի են համարել սոցիալական տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երգչի ու ազնվուհու սերը: Եվ նրանք՝ բանաստեղծի կարծեցյալ «դոստերն», որ մի ժամանակ լսելով նրա աննաման երգն ու երաժշտությունը, հիանում էին նրանով, այժմ թշնամանում են նրա հետ և հալածում նրան:

«Դոստիրըս դուշման շինեցիր, յադերուն ի՞նչպես դոստ անիմ...», ասում է Սալաթ-Նովան, դիմելով սիրուհուն:

Քանի գնում է, երգչի դրությունը վատանում է, մի կողմից սոցիալական տարբերության անանցանելի արգելքը, որ ընկած էր Սալաթ-Նովայի և իր սիրո առարկայի միջև, որը և վանում էր նրա սիրո ձգտումների իրականացման հույսը, մյուս կողմից պալատականների հետզհետե ուժեղացող ինտրիգներն ու բամբասանքները կրկնապատկում են բանաստեղծի առանց այն էլ շարացած ցավն ու վիշտը և նա ամեն բանից հոգնած ու բեղարած, երգում է իր կապի երգը.

Աշխարհս՝ մե փանջարա է,—թաղերում են բեղարիլ իմ:

Մտիկ տըլվողըն կու խուցվի,—դադերում են բեղարիլ իմ:

Էրեգ լավ էր կանց վուր էսօր,—վադերում են բեղարիլ իմ:

Մարթ համաշա մեկ չի ըլի,—խաղերում են բեղարիլ իմ:

Դովլաթըն էյթիբար չունե, չիփոր կերթա ուրուշ-քարով:

Լավ մարթն էն է՝ գլուխըն պահե աշխարումըս էյթիբարով:

Աշխարս միդ մնալու չէ իմաստնասիրաց խաբարով,—

Գ՛ուլիմ թըռչի բըլբուլի պես,—բադերում են բեղարիլ իմ:

Աշխարս միդ մնալու չէ քանի նստինք դող ուսափին:

Հում կաթնակիր—Աթա՛մի զաթ, նա՛լաթ ըլի ֆաթու բափին:

Համփիրութինըս հատիլ է, չիմ դիմանում խալխի զափին:

Դոստիրըս դուշման ին դառի,— յադերում են բեղարիլ իմ:

...

...

24. «Ազգագրական հանդես», 1903 թ.:

25. Գ. Լևոնյան, «Սալաթ-Նովա», էջ 27:

26. Բանասեր Գևորգ Ասատուրը մատնացույց է արել Սալաթ-Նովայի եւ խաղը, որտեղ ծածկագրված է երգչի սիրուհու՝ Աննայի անունը: Բացի այս խաղից, կա նաև Սալաթ-Նովայի մի ուրիշ խա-

ղը, որի մեջ նույնպես ծածկագրված է երգչի սիրուհու՝ Աննայի անունը. դա Գ. Թարվերդյանի կազմած ժողովածուի մեջ զետեղված «Սուսան Սմբուլ» երգն է (այդ մասին տե՛ս Մ. Աղաջանի հոդվածը 1940 թվի «Գրական թերթի» № 30-ում):

Ի վերջո Սայաթ-Նովայի հոգեկան գերազանցության հպարտ գիտակցությունը, «հանդուգն» սերը թագավորի քրոջ նկատմամբ, իր սիրած «խալխի նոքարության» մեջ անսասան հավատարմությունը, սոցիալական արդարության քարոզը և այլ հանգամանքներ, այն աստիճանի խտացրին արքունիքի մթնոլորտը բանաստեղծի շուրջը, որ նա հեռացվեց պալատից և հարկադրված եղավ քահանայություն ընդունել:

Այսպիսով իր կամքին հակառակ, մեծ բանաստեղծը թողնում է պալատը, որտեղ չնայած տիրողների կամայականության, այնուամենայնիվ ծաղկում էր նրա հոգեպաշտը և քաշվում միջնադարյան կրոնավորի մոռյալ մենաստանը:

Թե ե՞րբ հեռացավ Սայաթ-Նովան թագավորի պալատից, հայտնի չէ: Ընթացողովում

27. Սայաթ-Նովայի քահանա լինելը, առաջին անգամ նրա կյանքով ու գործունեությամբ զբաղվողներին հայտնի է եղել 1923 թվին, երևանում պրոֆ. Լ. Մեյլքսեթեկյանի Սայաթ-Նովայի մասին կարդացած զեկուցումների ժամանակ, ուր հաղորդվել է այդ հետաքրքիր նորությունը: Մեյլքսեթեկյանն այդ տեղեկությունը քաղել է տարիներ առաջ լեզվաբան Հ. Աճառյանի Թավրիզում եղած միջոցին հավաքած ձեռագրերի ցուցակից, որը տպվել է «Հանգես ամսօրնայի» 1908 թվականի համարներում և առանձին գրքով 1910 թվականին:

28. Այդ մասին տե՛ս վերևում, ծանոթագրության մեջ:

29. Սայաթնովայության մեջ եղել է այն կարծիքը, որ իբր թե Հաղբատա վանքում, Սայաթ-Նովան հոգևոր կոչումով եղել է ոչ թե հասարակ արեղա, այլ՝ եպիսկոպոս:

Այս խնդրին առաջին անգամ արծարծել է բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: Նա 1913 թվի ապրիլի 5-ին Թբիլիսիում Սայաթ-Նովայի հիշատակին նվիրված երեկույթում, հիմնվելով Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանի կազմած «Դիվան հայոց պատմության» ժողովածուի մի քանի փաստաթղթերի վրա, փորձում է ցույց տալ, որ 1771 թվին Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռնադրած Դավիթ վարդապետը, որ Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակ հասնում է արքեպիսկոպոսության և նշանակվում Հաղբատի առաջնակարգ նույնիքն Սայաթ-Նովան է: Հաղբատի միաբաններից այդ արքեպիսկոպոսն է միայն, որ կարող է Սայաթ-Նովան լինել: Թե՛ իր բարբը, թե՛ իր վալելած հովանավորությունը Հերակլ II թագավորի կողմից և թե՛ մի քանի ուրիշ հանգամանքներ այդ են ապացուցում: Թումանյանի այս կարծիքը ապացուցող ուղղակի ցուցմունքներ չունենալու պատճառով, քննադատության է ենթարկվում հենց նույն այդ օրվա երեկույթի մասնակիցների կողմից, բայց և այնպես ամբողջովին չի հերքվում:

Սայաթնովազետ Գ. Ասատուրը 1926 թվին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի № 188-ում տպագրել է տալիս մի հոդված, պնդելով, որ Դավիթն այն անձ-

է, որ այդ պետք է տեղի ունեցած լինի 1753 թվականին, որովհետև այդ թվականին նա փակում է իր ժողովրդի դավթարը:

Մի բան միայն հաստատ է, որ Սայաթ-Նովան 1766 թվին Կախի քաղաքապետ էր քահանա էր Ստեփանոս անունով²⁷:

Այստեղ Տեր Ստեփանոս Սայաթ-Նովան արտագրելով հատվածներ Աստվածաշնչից և եկեղեցական այլ դրականությունից, կազմում է կրոնական մի ժողովածու, որտեղ և գրում իր հիշատակարանը²⁸:

Կնոջ մահվանից հետո (որն ըստ Հայկ-վերդյանի պետք է տեղի ունեցած լինի 1768 թվին), Սայաթ-Նովան քահանայության մեջ էլ չգտնելով հոգեկան մխիթարություն, բոլորովին թողնում է աշխարհիկ կյանքը, և դառնալով արեղա, քաշվում Հաղբատա վանքը²⁹:

նավորությունն է, որ իրեն կաթողիկոս օծել տվեց, որի պատճառով էլ ծագեցին հայտնի Դավիթ-Դանիելյան վեճերը:

Գնորդ Ասատուրի այս ենթադրությունն էլ հաջորդելով չունեցավ, այն ժամանակին հերքվեց բանասերների կողմից:

Գնորդ Ասատուրը դիմեց նոր պրպտումների, և տարիների համառ ու քրտնաշան աշխատանքից հետո, կարողացավ լուծել Թումանյանի հարուցած այդ կրնճոտ խնդիրը: 1936 թվին Գ. Ասատուրի բարեկամներից՝ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը նրանք է հանձնում Հովհաննես վարդապետ Ղրիմեցու «Պատմություն Հաղբատայ վանից» ձեռագիր աշխատությունը, որից և Գ. Ասատուրը հանում է Հաղբատա վանքի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսին վերաբերվող պատմությունը և այն հրատարակում 1936 թվին, «Խորհրդային գրականություն» ամսագրի № 1-ում: Պարզվում է, որ երբ 1795 թվին պարսիկների առաջապահ զորքը դրավում է Թբիլիսիի Նուրի-Ղալա բերդը, անմիջապես հարձակվում է բերդի թաղի վրա, կոտորում բերդի եկեղեցում ապաստանված հոգևորականներին, իսկ սրանց մեծամորին՝ Հաղբատի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսին գերի է առնում, հարուստ փրկամբ ստանալու նպատակով:

«Իսկ Դավիթ եպիսկոպոսը, — գրում է Հովհաննես Ղրիմեցին, — վարեալ ի գերչաց, իբրև ժամանի ի Դանձակ քաղաք, տեսալ զնա ոմանց ի հայոց վաղվադակի թափեալ աղատեն, հատուցեալ զգին զլիսոյ նորա և նորադարձ արարեալ Տփլիս քաղաք, իւր ցաւազին ևւ վշտազին սրտու յետ սակաւուց վախճանի և թաղի անդէն 1796 և հայոց ՌՄեկն թուին» («Խորհրդային գրականություն», № 1, 1936 թ., էջ 190):

Այսպիսով ապացուցվում է, որ Հաղբատա առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսը և արեղա Սայաթ-Նովան միեկնույն անձնավորությունը չեն կարող լինել, որովհետև հայտնի է, որ Սայաթ-Նովան 1795 թվին սպանվել է Աղա-Մահմադ շահի արշավանքի ժամանակ, մինչ Դավիթ եպիսկոպոսը նույն արշավանքի ժամանակ գերեվարվել է, ապա հետ վերադարձվել Թբիլիսի և այնտեղ էլ բնական մահով վախճանվել 1796 թվին:

«... եվ այս ամենի ծայրին ահա կոտու ձորերում Հաղբատա վանքի քարերի մեջ անապատականի սեւերում... աշխարհից ու նրա ուրախություններից, բեմոտավաթ յարից ու նրա նազերից բեզարած, հեռացավ Սայաթ-Նովան, մեր հոյակապ, մեր արքայական Սայաթ-Նովան», — գրել է Թումանյանը, Սայաթ-Նովայի Հաղբատա վանք մտնելու առթիվ³⁰:

Ինչպես անցավ Սայաթ-Նովայի կյանքը Հաղբատա վանքում, արդյոք գոհ էր նա կրոնավորի իր վիճակից, շարունակե՞ց ստեղծագործել, թե մենաստանի մոռյալ միջավայրն ընդմիջում լուծեցրեց հանճարեղ բանաստեղծին:

Այս հարցերի պատասխանները մենք գտնում ենք վերևում հիշված վրաց «Կալամասսբա» հին ձեռագրի հիշատակագրության մեջ և ժողովրդից հասած ավանդախառն պատմություններում:

Ըստ «Կալամասսբա» ձեռագրի հիշատակագրության՝ XVIII դարի վերջում մի վրացի վանական՝ Իոնա Նեյաշվիլի անունով, իր մի քանի ուղեկիցներով էջմիածնից Թբիլիսի վերադառնալիս, ճանապարհին այցելում են Հաղբատա վանքը, որտեղ և հրավիրվում են հյուրասիրության՝ վարդապետներից մեկի մոտ:

«Երբ որ այն վարդապետն Իոնային իր խուցը տարավ, — պատմում է ժամանակագիրը, — հարցրեց նրա առողջությունը և ճանապարհորդության պատճառը: Իոնան ամեն ինչ պատմեց: Ապա նստեցին, փոքր ինչ դրուցեցին և հրամայեց նախաճաշ, և սկսեցին ուտել: Սրա հետ միասին լավ գինի ևս հրամայեց և ինքն ևս լավ զվարճացավ: Այն ժամանակ հյուրասիրող վարդապետը ցած բերեց պատից կախած սաղը և սկսեց նվագել, ապա՝ սկսեց այս երգը, վրացերեն լեզվով. «Նեղձ իմ պուխ, որ փորձանքի մեջ ընկաք»³¹:

Հիշատակագիրը բերելով նրա երգած վրացերեն երգը, որի մեջ Սայաթ-Նովան ցավ էր հայտնում իր թողած աշխարհիկ կյանքի նկատմամբ, ապա շարունակում է. «Իոնա դպիրը նայում էր զարմացած ու ապա ասաց ինքն իրեն. «Վայ թշվառ մարդ, ինչպես է ողբում աշխարհիկ կյանքի թողնելը»: Ապա ավելացրեց.

30. Այն ժամանակ դեռևս Թումանյանին հայտնի չի եղել, որ գոյություն է ունեցել Սայաթ-Նովայի մի մատյանը, որի մեջ Սայաթ-Նովան ինքը հիշատակում է իր ստեղծագործության լինելու մասին:

31. Այս երգի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Գալեյի կոնյանի «Սայաթ-Նովա» գրքի առաջաբանում:

ԻՈՆԱ.— Հայր, կուսակրոն եք, մի՞ք շեղվի դեպի ձախ:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Երբ ես քո հասակում էի, թե դեպի ձախ էի գլորվում, թե դեպի աջ...

ԻՈՆԱ.— Վայ իմ գլխին, մի՞թե դրա համար եք ողբում:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Դրա համար էլ եմ ողբում, բեզ համար էլ, որ այսպես մանուկ հասակում դարձել ես կուսակրոն:

ԻՈՆԱ.— Գերադասելի է այդ անկ մանուկ հասակից, որպեսզի մարդ բարուն սովորի: Եթե դուք էլ մանուկ հասակից վանք մտնեիք, հիմա այդպես վշտալի չէիք լինի:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Եթե իմ առաջնորդն ինձ հանգիստ թողներ, ես աշխարհական լինելը կգերադասեի այս հոգևորական լինելուց:

ԻՈՆԱ.— Հրամայեցեք դուք ո՞վ եք:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Ես եմ թշվառ Սայաթ-Նովան, եթե լսած ես:

ԻՈՆԱ.— Այո, լսել եմ ձեր համբավը երգի ու նվագի և խրախճանքի ասպարեզում... Քանի որ աշխարհից ձեռք եք քաշել, սպիցից ու երգերից էլ պետք է ձեռք քաշել:

ՎԱՐԴԱՊԵՏ.— Իմ առաջնորդն ես այդպես պահանջեց, բայց ես այսպիսի պահանջ դրի, որ քանի այս լարերը քաշած են այս սաղի վրա, ես նրանցից ձեռք չեմ քաշելու: Իսկ այս լարերը երբ ինձ աբեղա օրհնեցին, մնացել էին ծոցիս մեջ և սրանք էլ ինձ հետ միասին օրհնվեցին: Այժմ օրհնելով լարերի վրա եմ նվագում եղանակները...»³²:

Այս հիշատակագրությունից պարզվում է, որ՝

ա) Սայաթ-Նովան հոգևոր կոչում է ընդունել, հակառակ իր ցանկության, ուղղակի բռնի կերպով են ստիպել նրան այդ քայլն անելու. «Եթե իմ առաջնորդն ինձ հանգիստ թողներ, ես աշխարհական լինելը կգերադասեի այս հոգևորական լինելուց», — ասում է բանաստեղծը: Ընթացում է, որ «առաջնորդն» նրա այդ խնամակալն ու հոգաբարձուն եղել է Հերակլ II թագավորը:

բ) Վանք մտնելուց հետո, չի հաշտվել կրոնավորի իր վիճակի հետ: Զղջացել է, որ թողել է աշխարհիկ փառքն ու վայելքը և դարձել կուսակրոն հոգևորական.

«Աշխարհական էի, քահանանույն ինչի՞ս էր պետք,

Մի հարցնող լինի՞ աբեղա դառնալն ինչի՞ս էր պետք»:

գ) Մեծ երգչի ստեղծագործական ոգին չի ձգվել վանական միջավայրում, քանի որ.

32. Տե՛ս «Դրական թերթ», 1936 թ., № 3 (115):

ինչպես ինքն է ասում, իր «սաղի սիմերն էլ իր հետ օրհնված էին»։ Այդ է վկայում հիշատակագրության մեջ եղած բանաստեղծությունը։ Այդ է վկայում նաև ժողովրդի մեջ պահպանված այն ավանդությունը, որ գրի է առել Հախվերդյանը XIX դարի կեսերին։

«Գիտեմ միայն, — ասում է Հախվերդյանը, — որ Թիֆլիզում խաղ սիրող տղերքն վանքում էլ չեն տրել դադար իրանց երգչին, ու խստակրօն վարդապետի վեղարի տակն էլ կարծելով իրենց զուրա՞ աշուղի վառվրուուն դուխն, դարսել են զրուցք, իբր թէ Սայեաթ-Նովի աղանջն ընկնում է մէկ երեւելի օտարական աշուղի Թիֆլիզ գալն³³։ Նա վախենալով իր քաղաքի յաղթվելու համար, սաստիկ ձմեռին մտիկ չը տրած՝ շտապով գալիս է Հաղպատից Թիֆլիզ, ձեռաց վեր է գալի մեծ բերդի եկեղեցում, ու ոչ ովին բան չասած՝ թաքուն դուռ է սըլքելովում առաջնորդարանից։ Հաղպատու առաջնորդ՝ Դավիթ Լալիսկոպտան, որն լսել էր նրա դալն, չը տեսնելով նոր եկած վարդապետին՝ պահանջում է նրան. ու իմանալով նրա առաջնորդարանում եւ չ'ըլիւն, շատ նեղացած՝ հրամայում է իր սպասաւորներուն, որ նրան գրտնեն։ Սրանք պտրտելիս տեսնում են որ Սայեաթ-Նովին՝ աշխարհականի շորերն հաքին, իր հին ընկերներու ու բարեկամներու մէջն՝ կամրջի տակն սառած Քոփ վրայ նստած, քամանչէն ձեռնին՝ բաց է արել նոր եկած աշուղի հետ՝ վէճն (բաս)։ Հէնց յաղթելու վրա է ըլում, որ վրայ են հասնում եպիսկոպոսի սպասաւորներն»։

Շատ հավանական է, որ Հաղպատա վանքի չ'փախշող և Թբիլիսում իրեն կերուխուսի տվող արեղա Սայաթ-Նովան, կատարելով քյամանչին տված իր խոսքը՝ «Քանի սաղ է Սայաթ-Նովին, շատ բան կու տեսնիս, քամանչա», ստեղծագործել է մինչև իր կյանքի վերջը³⁴։

Սայաթ-Նովայի մահվան մասին կան տարբեր կարծիքներ։ Ըստ Գեորգ Հախվերդյանի կարծիքի, երբ 1795 թվին պարսից Աղա-Բամադ խանը արշավում է Անդրկովկաս, Սայաթ-Նովան լսելով նրա հեծելազորի մոտենալը Թբիլիսին, Հաղբատա վանքից շտապ կերպով գալիս է Թբիլիսի՝ իր զավակներին կոտորածից փրկելու համար, և նրանց

ուղարկելով Հյուսիսային Կովկաս, ինքը մնում է քաղաքում։

«Սայեաթ-Նովին դնում է իր զավակներուն ճանապարհ թէ չէ, — գրում է Հախվերդյանը իր գրքի առաջաբանում, — պարսիկքն մշտնում են Թիֆլիզ։ Հաղպատու առաջնորդարանն հէնց բերդի տակն ըլելով՝ թշնամիքն տուն են ընկնում եկեղեցու դաւիթն ու կցում են կոտորելն ու կողոպտելն։ Սայեաթ-Նովին վրայ են հասնում եկեղեցում աղօթք անելիս։ Սրանից պահանջում են դուռ գալն ու հաւատն ուրանալն. բայց կրօնաւորն պարսից թրերու տակն աւանդում է հոգին՝ ասելով։

«Չրխմանամ քլիսադան, դօնմանամ Իսադան»։

(«Եկեղեցուց դուռ չիմ գա, Յիսուսին չիմ ուրանա»)։

...Մի քանի օրից՝ պարսից Թիֆլիզէն դուռ դնալուց հետո, վեր են առնում նրա մարմինն ու թաղում են Մեծ բերդի եկեղեցու հյուսիսային փոքր դրան առջևն»³⁵։

Այս կարծիքը ծնունդ առնելով Սայաթ-Նովայի կենսագրության սկզբնաղբյուր Հախվերդյանի գրքից, սայաթնովագետների մեծ մասի համար հանդիսացել և հանդիսանում է որպես բանաստեղծի մահվան մասին եղած կարծիքներից ամենահավանականը։

Սայաթ-Նովայի սպանման երկրորդ կարծիքի մասին առաջին անգամ գրել է վրայ գրող Զ. Մթածմինդեկին 1878 թվին «Դրոսբա» շաբաթաթերթի մեջ (№ 120)։

Նա իր պատմությունը գրելիս առաջնորդվել է Հախվերդյանի գրքով, իսկ իր կողմից դրա վրա ավելացրել է ծերունիներից լսած մի քանի բանավոր տեղեկություններ։ Նրա պատմածը հետևյալն է.

«Երբ Սայաթ-Նովան թողել է հոգևորականությունը և եկել է Թիֆլիս, նույն ժամանակ լուր է տարածվել Աղա-Մահմեդ խանի երկրորդ (?) անգամ արշավելու մասին։ Այս լուրի վրա շատ է նեղվել ազգաբնակչությունը և Սայաթ-Նովան էլ իր աղջիկներին ուղարկել է Դուշեթի կողմերը, իսկ ինքը մնացել է Թիֆլիսում և ասել է երեկվե թաղավորին, «Ես ծնվել եմ այստեղ, այստեղ էլ

33. Հախվերդյանը ծանոթ լինելով «Կալամասրաբա»-յի մեջ Սայաթ-Նովայի վերաբերյալ տեղեկություններին, դժվարանում է հավատալ ժողովրդական այս զրույցին։

34. Սայաթ-Նովայի կրոնական շրջանի գրած բանաստեղծություններից մինչև հիմա հայտնի է միայն մեկը՝ «Կալամասրաբա» ձեռագրում պահպանվածը։

35. Հախվերդյան, «Դրոսանք», 1852 թ., էջ ԺԲ (առաջաբան)։ Այս կարծիքը գրեթե նույնությամբ հայտնել է Ա. Բեկնազարյանն իր «Գաղտնիք Ղաթաբադի» գրքում։ Այստեղ Սայաթ-Նովան հիշված է ոչ թե Ստեփանոս (բահան), այլ Հարություն վարդապետ անունով (տե՛ս նշված աշխատությունը, հրատարակված 1886 թ. ՍՊՐ, էջ 167—168)։

պետք է մեռնեմ թշնամու դեմ մղած պայքարում»։ Եվ ճշմարիտ, նա և նրա ժամանակակից սազ ու քամանչա նվագողներն առաջնորդելիս են եղել էրեկվե թագավորի զորքերին։ Թեև Օրթաճալի մոտ հաղթությունը տարել են վրաց զորքերը, բայց հետո հաջողություններ ունեցել է թշնամին և, կանգնելով Նարի-Ղալալի բերդի առջև, ուր Սայաթ-Նովան ու նրա բարեկամ ժողովուրդը կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել թշնամուն, պարսիկները հաղթել են և մյուսների հետ սպանել են նաև Սայաթ-Նովալին»³⁶։

Բացի դրանցից, կա նաև մի այլ կարծիք, որն առաջ է քաշել վրաց պոետ Գ. Լեոնիձեն։ Նա հենվելով վրացական մի աղբյուրի վրա, աշխատել է հերքել Սայաթ-Նովալի մահվան վերաբերյալ վերոհիշյալ կարծիքները և պացուցել, որ Սայաթ-Նովան ոչ թե սպանվել է, այլ բնական մահով վախճանվել 1801 թվին»³⁷։

Նրա այդ կարծիքը չէր կարող լուրջ քննադատության դիմանալ, որովհետև Սա-

յաթ-Նովալի սպանվելու մասին կար մի ավելի զորավոր փաստ՝ նրա որդի Օհանը 1823 թվին իր հոր բանաստեղծություններն առանձին դավթարի մեջ արտագրելիս, մի բանաստեղծության վերջում գրել է հետևյալ ծանոթագրությունը.

«Այս մուսամբազը Սայաթ-Նովան հորինեց, որ շահը (Աղա Մահմեդ խանը) պետք է զա մեծ ժխտում նրա գերեզմանի վրա, այս է պատճառը, որ նրան մաս մաս արին...»։

Եվ այսպես Սայաթ-Նովան՝ հայ ժողովրդի անցյալի կյանքի ու տանջանքի խորհրդանշանը, 1795 թվին ընկնում է Բերլիսիի եկեղեցու պատերի տակ, Թումանյանի ասած խոսքերով՝ «Հանճարի կնիքը ճակատին, քրիստոնեության խաչը ձեռքին, դաշույնը խրած իր մեծ ու ազնիվ սրտի մեջ»։

Սայաթ-Նովալի կենսագրությունը ցույց է տալիս այն մասին, թե պատմական ինչ դարաշրջանում է ապրել, թե որքան դժվարածին պետք է լիներ նրա տաղանդը, երբ երկրում տիրում էին արևելյան բռնապետությունն ու ճորտատիրությունը, և երբ սոցիալական դաժան հալածանքների պայմաններում ուտնահարվում էր մարդկային իրավունքը և խեղդվում ազատություն ու արդարություն քարոզող յուրաքանչյուր անհատի ըմբոստ ձայնը։

36. Գ. Լեոնյան, «Սայաթ-Նովա», 1931 թ., էջ 36։

37. Լեոնիձեի այդ կարծիքը ժամանակին հերքել է արվեստի վաստակավոր գործիչ Գարեգին Լեոնյանը 1931 թվին իր «Սայաթ-Նովա» գրքում։

